БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ДЪРЖАВАТА И ПРАВОТО

СЕКЦИЯ ПО ПУБЛИЧНОПРАВНИ НАУКИ

КРИСТИНА ВЛАДИМИРОВА ЧУТУРКОВА

ФАКТОРИ, ОКАЗВАЩИ ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ ПРАВНАТА СОЦИАЛИЗАЦИЯ НА ПОДРАСТВАЩИТЕ

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен ,,доктор”

Научна област: 3. Социални, стопански и правни науки,

професионално направление: 3.6. Право

(Правна социология. Правна информатика)

Научен ръководител:
Доц. д-р Надежда Йонкова

София, 2019 г.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за публична защита на заседание на Секцията по публичноправни науки при Института за държавата и правото на БАН на 05.12.2019 г.

Дисертантът е зачислен като докторант в редовна форма на обучение по научната специалност „Правна социология.Правна информатика”със Заповед № 146 от 25.07.2012 г., *на Директора, считано от 01.10.2012 г., трансформирана в задочна форма на обучение със Заповед № РД-09-39 от 06.06.2013 г., на Директора, считано от 01.06.2013 г.*

Публичната защита ще се състои на 22.04.2020 г. от 15:30 часа в ИДП-БАН, пред научно жури, назначено със Заповед на Директора на ИДП № РД-09-158/27.12.2019, в състав:

Вътрешни членове:

1. Доц. д-р Надежда Гецова Йонкова- ИДП- БАН
2. Проф. д-р Дарина Пеева Зиновиева - ИДП-БАН

Резервен член: проф. д-р Ирена ЦоневаИлиева - ИДП- БАН

Външни членове:

1. Проф. д.с.н. Ана Иванова Мантарова – Институт по философия и социология - БАН
2. Проф. д-р Мария Гавраилова Славова – СУ „Св. Кл. Охридски”
3. Доц. д-р Мария Илиева Серафимова-Карапеткова – ЮЗУ „Неофит Рилски”

Резервен член: Доц. д-р Орлин Стефанов Радев – ВСУ „Черноризец Храбър”

Дисертационният труд и материалите по защитата са на разположение в Института за държавата и правото на БАН (гр. София, ул.”Сердика” № 10 и на интернет страницата на ИДП-БАН)

I. Обща характеристика на дисертационния труд

1. Актуалност на изследването

Функционирането на едно реално гражданско общество[1] е в пряка зависимост от правната социализация на подрастващите и изграждането на младите хора като граждани с висока степен на правно съзнание.

Развитието на правната система в края на XIX и началото на XX век е свързано с появата на един нов подход, който най-общо може да се нарече социологически. В този период теорията на правото загубва относително самостоятелния си характер и тогава става разделяне между философия на правото, теория на правото и социология на правото. Възникването на социологията на правото и обособяването й като самостоятелна наука е свързано с преодоляването на юридическия позитивизъм. Възниква нужда, правото да бъде разгледано от неговия социален контекст, да се преодолее тесния юридико-нормативистичен подход при изследването на многообразната и сложна правна реалност. Динамиката на обществено-политическия живот, налага създаване на правна система, която да утвърждава принципите на справедливостта, защита на правата на гражданите и осигуряване на стабилен правов ред. Развитието на националните правни системи съдържат особености, който

[1] Тук е възприето виждането на Йонкова, Н., изразяващо се в това, че *„Реалното гражданско общество е онова, което е способно да се самоорганизира, като гражданите са се обединили сами за реализиране на собствения или на обществен интерес по проблем, който са осъзнали и имат намерение да решат. Друга важна предпоставка е наличието на чувство за общност и осъзнаване (не просто информиране) на техните собствени права и задължения“,* Вж. **Йонкова, Н.** Областният управител. С.: ИДП-БАН, 2013, с. 216

са свързани с традициите и с конкретните културни параметри на всяка държава. Общото между тях обаче е че правото разглеждано само като система от задължителни правила за поведение, не може да задоволи общия интерес, ако в тази система не бъдат включени принципите на справедливостта.

Независимо от това, че още от времето на класическата Римска юриспруденция, правото като система от норми следва определена логика на развитие в един определен момент се оказва недостатъчно правото да се разглежда само и единствено като система от общи правила и задължения. Още тогава Цицерон, Сенека и Марк Аврелий в своите произведения, анализират правната реалност в контекста на цялостната политическа и социална структура на обществото, търсейки философско определение за ценностите, морала, справедливостта и правото.

Съвременната социология на правото е белязана от това, че бързоразвиващата се социална действителност изпреварва правните решения. Законодателят трудно може да прецени дали перфектният от юридическа гледна точка нормативен акт има същото перфектно социално действие. До този момент в правото доминира т. нар. юридически позитивизъм, което означава че правото се разглежда само и единствено като система от общи правила. За правото се признава само онова, което се съдържа във формалните юридически актове, без да се търси връзка между право и социален ефект от неговото действие, право и обществено мнение, правото и справедливост, право и правосъзнание.

Правото, което следва своята логика в чисто формален смисъл, започва да излиза от рамките на юридическия позитивизъм и става възможно правото да бъде погледнато през призмата на социалната действителност, което от своя страна налага обособяването на социологията като самостоятелна наука в края на XIX и началото на XX век. Обикновено социологията се определя като наука за обществото, но

възниква въпроса: „Що е това общество?”. С термина общество се обозначават различни видове човешки общности, следователно социологията е наука за човешката съвкупност и предмет на нейните изследвания са процесите и явленията, който съпътстват съвместния живот на хората, както и закономерностите, които влияят върху стабилността и дезорганизацията на същото това общество. От своя страна, правото е онзи инструмент, който регулира нормалното развитие на обществените отношения, но осигуряването на стабилен правов ред не би бил адекватен без да се отчитат елементите на гражданското общество, на общественото мнение за правото, на психологическите нагласи и ценностните ориентации към правото.

Социологията на правото от самото си възникване се стреми да излезе извън рамките на юридическия позитивизъм и да анализира правните явления чрез такъв научно-методологичен инструментариум, който позволява основните институти на правото да се разглеждат и анализират в техния социален контекст и да улесни очертаването на определени прогностични тенденции в развитието на самата правна система[2].

Основен предмет на социологията като наука е обществото. Според съвременните схващания, обществото е характерна форма на човешко съществуване. Всеки човек живее и има определени познания за обществото и това му е достатъчно в ежедневното общуване, иначе казано, всеки в някаква степен използва определени социологически познания и създава сам себе си като личност, доколкото усвоява обществено определени начини на поведение. Тези познания помагат на индивида бързо да се ориентира в определена ситуация или да вземе решение, което да му осигурява безопасност или по този начин да осигурява хармония

[2] По въпроса за преодоляването на юридическия позитивизъм и прилагането на новата парадигма на правно-социологическото познание вж. **Наумова, С.** Социология на правото. Исторически традиции и перспективи на развитие. С.: БАН, 2019.

между хората. По този начин той се оказва носител на социалните отношения. Тези социологически методи заедно с познанията се наричат практическа социология, която е достатъчна за ежедневието, но недостатъчна за юридическата практика.

През последния четвърт век в българското общество се извърши преоценка на редица ценности, както и промяна на социалните ориентири[3], а най-уязвими в такива ситуации са лицата които се намират в процес на социализация. В през 90-те години в България старите ценности са разрушени, а новите все още не са изградени. Цяло едно поколение няма духовни ориентири и израства в тази на практика аномична[4] среда. Съвсем естествено следствие от отсъствието на базови ориентири и нарушените процеси на социализация в т.ч. правна социализация е увеличеният брой девиантни прояви сред подрастващите. Нарушеният процес на правна социализация на „децата на прехода“ има своите последици в днешното българско общество. Много от „Децата на прехода“ вече са родители и активно участват процеса на социализация на своите деца. Описаните предпоставки правят изключително актулани изледванията на правната социализация и начините по които протича. Проблематиката относно правната социализация на подрастващите сама по себе си не е нова, но придобива особена актуалност на фона на динамичните процеси на обществено-политическата промяна. Това е напълно естествено, като се има предвид, че наред с положителните резултати промяната доведе и до нарастване на различните форми на социална девиация, засягаща в най-

[3] Такава ситуация от гледна точка на теорията за социалната аномия на Дюркем може да бъде определена като аномична. Теорията за аномията е въведена в социологията от Емил Дюркем като част от неговата историко-еволюционна концепция, опираща се на противопоставянето на „традиционното” и „съвременното промишлено общество”. Понятието аномия за първи път е формулирано от Дюркем в трудовете му „За разделението на обществения труд” (1893 г.) и „Самоубийството” (1897 г.), а по-късно го развива задълбочено. Вж. Durkheim, E., Les regies de la methode sociologique, Paris, Alcan, 1895 (17e edition, 1968), Durkheim, E., De la division du travail social, Paris, Alca, 1893 (7e edition, Paris, P.U.F., 1960).

[4] от френски. anomie — беззаконие, безнорменост, липса на норма.

голяма степен младите хора, поради което и в теоретичен, и в практически план въпросите на тяхната социална адаптация представлява изследователски интерес за социлози, психолози, педагози и други представители на обществените науки. Представителите на органите на държавна власт и неправителствените организаци също разглеждат темата в рамките на своята професионална компетентност за да се формулират адекватни политики за децата и младите хора.

Проблемите на правната социализация на подрастващите заемат специално място в правно-социологическите изследвания, доколкото динамиката на обществения живот поражда промяна в ценностната система и ориентация както на отделния индивид, така и на основните социални групи като елемент на социалната структура като цяло. Въпросите, свързани с правно-социологическите проблеми на правната социализация на подрастващите както и моделите и образците на поведение, които те следват е особено актуален именно днес, когато престъпността сред непълнолетните и младежта нараства с много бързи темпове и застрашава стабилността на обществото.

Правната социализация е процес, който се състои във формиране на система от ценности, поведенчески модели в съзнанието на индивида и оформянето му като отделна личност, приспособена към действащите в обществото норми на поведение. Този процес се развива най-активно в периода преди навършване на пълнолетие[5], като правната социализация се изразява във възприемане на действащите в обществото норми на поведение и формиране на правно съзнание у човека с цел изграждане на стабилно гражданско общество и интегриране на индивида в него. Влияние за това оказват много и различни фактори: правото, обичаите, морала, религията, семейството (при липса на семейство - институциите,

[5] Тогава се формират и първите най-общи знания за това що е право, кое е позволено и кое не от правото, кои са титулярите на различните видове власти (представа за държавни органи, за парламент, за полиция, за съдебни органи и т. н.).

ангажирани с отглеждането и възпитанието на деца лишени от родителска грижа), средата, в която детето израства, учебните заведения, обкръжението в неформална среда (например влияние на приятели) и др.

Всичко това определя **актуалността** на настоящия труд. Особено актуална е проблематиката, относно правната социализация на подрастващите и младежта и свързаните с нея процеси на адаптация на младите хора към социалните условия на живот и изграждането на такава ценностна система, която да бъде стабилен мотивообразуващ фактор на тяхното поведение, в социалната и най-вече в правната сфера. Необходимо е да бъдат изследвани онези модели и образци на поведение, които оказват съществено влияние при формирането на поведението на подрастващите. Имат се предвид такива модели и образци на поведението, които веднъж възприети от младия човек се възпроизвеждат многократно в процеса на общуване и стават част от житейския им опит, от тяхното цялостно поведение в обществото. В този смисъл моделът представлява прототип на поведение, който подрастващият следва.

2. Цел, предмет и задачи на изследването

Предмет на дисертационния труд е проблематиката относно правната социализация на подрастващите и младежта и свързаните с нея процеси на адаптация на младите хора към социалните условия на живот и изграждането на такава ценностна система, която да бъде стабилен мотивообразуващ фактор на тяхното поведение, в социалната и най-вече в правната сфера. В периода от раждането до навършване на пълнолетие, подрастващите се намират в процес, в който най- интензивно се осъществява социализацията им, в т.ч. и правната социализация. Възниква необходимост от изясняване на въпроса за тяхната социална адаптация и

кои са причините и условията, обуславящи отклоненото им поведение и негативните последици, които могат да настъпят за обществото.

Основна цел на настоящия дисертационен труд е да разгледа по-задълбочено проблема за съвременните форми и механизми на правна социализация, както и факторите, които ги определят. Успоредно с това, тук целеполагането съдържа и опит за обосновка на собствена позиция, която на настоящия етап не може да бъде безспорна, освен като заявка и податък за по-нататъшно научно развитие в бъдеще.

3. Методи на изследването

В правно-социологическата теория правната област на обществения живот се разглежда като структурообразуващ компоненти в общата социологическа структура на обществото, наред с други основни елементи, каквито са например икономиката, политиката, комуникациите, медиите, образованието, моралът и т.н. Социологията на правото за разлика от юридическия позитивизъм разглежда правото в неговия социален контекст и прилагайки специфичните за нея методи на емпиричното правно-социологическо изследване анализира връзката между тези елементи, спецификата на взаимодействията между тях и значението им в общия социално-политически, а не само юридически механизъм на реализация на правото. В този смисъл правнорелевантното поведение на подрастващиге (правомерно, респ. неправомерно) е емпиричен индикатор за степента, в която е осъществена или не правната социализация на личността и как това влияе върху поведението в правната сфера.

Характерен белег на съвременното глобално общество, при което отдавна вече са нарушени традиционните връзки, характерни за традиционните социални общности, правното регулиране на електронните

услуги (включително рекламата) **поражда необходимост от универсализиране на усилията с оглед на преодоляване на евентуален ефект на доминото**. При постоянно нарастващата престъпност в световен мащаб и появата на нови форми на **социална девиация**, дължаща се на прякото или непрякото влияние на информационно-технологичния фактор е доста трудно да се очертаят определени правни или извънправни механизми за ограничаването й. Неслучайно в правно-социологическите и в криминологическите изследвания отдавна вече са изоставени термините "борба", "ликвидиране", "преодоляване" и т. н. на престъпността (особено сред непълнолетните) и на другите форми на социална девиация, предизвикана от новите информационни технологии и влиянието им върху правната социализация на подрастващите. При това, параметрите на това явление непрекъснато се променят и самото законодателство е изправено пред сложната дилема - криминализиране или декриминализиране. Самата политика на ЕС вече е насочена предимно към разширяване на превенцията, както и към съчетано прилагане на правни и извънправни (алтернативни) способи за ограничаване на социалната патология, чиято проявна форма е дехуманизиране на обществото и предизвикване на неконтролируема информационна криза.

В търсене на отговор на поставения въпрос за правните и извънправните методи и средства за противодействие както на политическата дисфункционалност, така и на различните форми на социална девиация не бива да оставаме в тесните рамки само на правната политика. Тук особено значение имат други механизми, които са свързани помежду си, но чиято ефективност зависи от много фактори. Ето защо е необходимо да се установи каква може да бъде ролята на юридическите и извънюридическите механизми на овладяване и контрол върху онези прояви на социална дезорганизация, предизвикани от различните проявни форми на рекламна дейност, които застрашават стабилността и

интегритета на обществото. Ето защо именно социологията на правото е и методология, и научен подход към предмета на настоящия труд.

3. Структура на дисертационния труд

Работата е структурирана в Увод, три глави, всяка с тематично структурирани заглавия и подзаглавия, заключение и библиография.

Целта е да бъдат разгледани характерните особености на правната социализация, основните теории относно механизма, по който тя се осъществява, както и факторите, оказващи влияние върху този механизъм.

В *Глава първа* се акцентира върху механизмите, чрез които определени норми и образци на поведение оказват влияние върху поведението в правната сфера. Изяснява се как се осъществява процесът на правната социализация и какво е значението му за поведението в правната сфера. Дава се пояснение на понятията „ценност“, „култура“, „правна култура“ „морал“ и др. Обосновава се връзката и влиянието на културата върху социалното поведение. Проследява се целият процес на социализацията, който обхваща влиянието на семейството, училището, групата на връстниците, приятелите, обществените или политическите организации, медиите и т.н.

В *Глава втора* се разглеждат основните теории за правната социализация. Направен е анализ на сложният характер на възпитателния процес и различните методи, използвани комбинирано, тъй като става дума за сложно възпитателно взаимодействие между субекти. Обърнато е внимание на един тежък социален проблем - детската бедност, като е изследван генезисът на противоправното поведение и обуславящите го фактори.

В *Глава трета* са разгледани теоретичните постановки на

проведеното емпиричното правно- социологическо изследване, което има за цел да се анализира правосъзнанието на подрастващите и да се дадат насоки за преодоляване на проявите на девиантно поведение както сред тях, така и в други референтни социални групи.

II. Научна новост и приносни моменти

Научна новост само по себе си е формулирането на темата на настоящия дисертационен труд. Многобройни са досегашните изследвания в тази насока в позитивен и конструктивен план. На свой ред настоящият дисертационен труд търси да разкрие своеобразната „обратна страна на медала", а именно – негативните последици от социализацията и правносоциализиращата дейност, доколкото тя се отклонява както от съществуващата правна регламентация, така и от нормите на етичните кодекси в тази насока.

Принос е правно-социологическият анализ на психологическата компонента в правосъзнанието на подрастващите.

Като принос може да се посочи и представянето на обозримите тенденции в практиката в областта на редица съвременни форми на девиация при непълнолетните.

Принос е и критиката на неприкрити опити посредством институционалните дейности да се подменят ценности в цялостната ценностна система на личността и обществото, като отклоненията се налагат като норми.

Като принос може да се посочи цялата Глава трета, доколкото в нея са представени правно-социологически параметри и емпиричните характеристики на правната социализация на подрастващите. В този

смисъл Глава трета е своеобразна симбиоза между теория и емпирика, като приносите тук могат да се обособят в следните няколко насоки:

- изграден е оригинален модел на ЕПСИ, доколкото проблематиката относно правната социализация на подрастващите изисква прилагането на адекватни емпирични методи на изследване;
- правната информираност е разгледана като основен структурообразуващ елемент на правното съзнание на подрастващите, но не като статична величина, а като компонент в динамика, от чието проявление в съвременното общество зависят редица процеси, обусловени именно от наличието или липсата на пряка функционална зависимост между правно познание и правнорелевантно поведение;
- в дълбочина е изследван механизмът на формиране на определена степен на правна информираност, доколкото в съвременното динамично общество на правна регулация подлежат огромен кръг от обществени отношения;
- показана е динамиката във формирането на информативния елемент в правното съзнание на подрастващите, като е направена сложна интерпретация на данните, показващи информираност относно националното законодателство и законодателството на ЕС;
- представени са източниците на правна информация, които в условията на съвременните информационни технологии придобиват съвсем нови измерения и повлияват съществено формирането на този компонент на правното съзнание;
- източниците на правна информация са представени като фактор на съвременните форми на правна социализация;

- психологическият елемент в правното съзнание е изведен на базата на дълбочинен анализ на психологическите нагласи и ценностните ориентации на изследваната съвкупност;
- изведена е оригинална авторова теза относно третия елемент в стуктурата на правното съзнание, а именно, че този елемент трудно се поддава на емпиричен анализ, но на практика почти всички правоприложни органи в своите решения изтъкват поведенческия елемент в правното съзнание като основен фактор при формирането на конкретното правнорелевантно поведение – правомерно или девиантно (правонарушение или престъпление);
- по емпиричен път са анализирани и аргументирано доказани изследователските хипотези относно ролята на основните агенти в правната социализация на подрастващите;
- формулирани са предложения de lege ferenda за промени в действащата правна уредба, отнасяща се до малолетни и непълнолетни

III. Кратко изложение на дисертационния труд

ГЛАВА ПЪРВА

Същност и характерни особености на правната социализация

В тази глава въз основа на изходни постановки и еволюционна характеристика на дискурса относно релацията между правна социализация и правно съзнание са разгледани същността и характерните особености на този сложен механизъм на релация между двете социалноправни явления. Новата парадигма на изследването се търси и открива не чрез формално определяне на основните понятия, а чрез проследяването им в реалното гражданско общество.

Във връзка с това на първо място е значим проблемът за правната социализация като елемент от социализацията, поради което на теоретичен анализ е подложен проблемът за характера и значението на социализацията като основен механизъм на влияние на културата върху личността и социалните групи. Съществуващото многообразие от научни концепции за социализацията въобще и за правната социализация в частност дава основание да бъдат разгледани основните теории в тази насока, а именно - педагогическите теории, психологическите теории, правно-позитивистките и правно-социологическите теории, както и криминологичните теории.

Проблемите на правната социализация излизат извън рамката на взаимовръзката между конкретната правна норма и правното поведение. Това е и причината, поради която малко отрасли в юридическата наука се занимават с въпросите на правната социализация. Независимо от това, обаче, юридическата практика все пак се докосва до тази проблематика, тъй като всяко правнорелевантно поведение е резултат от степента, в която е реализиран процесът на правната социализация. Социологията на правото отдава съществено значение на проблемите на правната социализация и нещо повече, те са в центъра на теоретичните и емпирични изследвания, което я различава от повечето отраслови правни науки.

Правната социализация е елемент от социализацията, поради което в настоящата глава е отделено мято и на въпроса за това по-широко понятие. Социализацията е термин, използван от социолози, социални психолози, антрополози, политически учени и преподаватели за да се обясни жизненият процес на наследяване и разпространяване на нормите, обичаите и ценностите, които осигуряват индивидуалност, заедно с уменията и навиците за участие в обществото. Социализацията е процес, който започва от самото раждане на човека, има непрекъснат характер и се разбира цялостно формиране на личността чрез

усвояване от индивида на система от знания, норми и ценности. Този процес се определя преди всичко от характера на въздействията на обществото върху отделната личност. В различните културни общности, социализацията протича по различен начин , поради което и резултатите са различни.

Социализацията приобщава личността да изпълнява определена социална роля, т.е. преведено на юридически език означава, съвкупност от права и задължения на определен в правото правен субект, чието неизпълнение е свързано с прилагането на определена санкция.

Социалните роли идват от обществото, но се определят като юридически права и задължения в рамките на законодателството.

От момента на раждането си човек се социализира, т. е. попада под въздействието на различните елементи на културата, които оказват върху него разнопосочно въздействие. По един начин например може да протича този процес под влияние на родителите в семейството, по друг начин - на улицата или в групата на лица с девиантно поведение. Социализацията е процес, който трае през целия живот на човека, поради което тя е толкова многолика и разнообразна, колкото многолик и разнообразен е и самият живот.

Възпитанието е само част от социализацията и обхваща процеса на целенасочено формиране на такива качества на личността, които са желани от гледна точка на интересите на групата или на цялото общество. Процесът на социализация обхваща влиянието на семейството, училището, групата на връстниците, приятелите, обществените или политическите организации, медиите и т.н.

Това е такъв тип приспособяване на индивидуалното поведение към очакванията на групата, което се изразява в спазване на действащите в нея

или в обществото образци и норми.Обикновено крайният продукт на социализацията е **конформизмът**[6]**.**

Много социо-политически теории изтъкват, че социализацията осигурява само частично обяснение за човешките убеждения и навици, твърдение, което противоречи на привържениците на теорията за *Tabula rasa*.[7] Като цяло, привържениците на тезата за празния лист хартия[8] поставят природата срещу възпитанието когато става въпрос за аспекти на личността, а социалното, емоционалното поведение и интелекта, благоприятстват страната на "възпитанието" **.**

Tabula rasa присъства и в психоанализата на Зигмунд Фройд. Той описва личностните черти, като формирани от семейната динамика. Теориите на Фройд предполагат, че хората нямат свободна воля, но също така, че генетичните влияния върху човешката личност, са минимални. В психоанализата му, съзнанието до голяма степен се определя от нечие възпитание. Неговата теория често се посочва като една от най-приложимите при изследването на правната социализация. Трите нива на личността „ид", „его", „суперего", играят определена роля при формирането на моралните нагласи на личността. Особено интензивно е

---

[6] От лат. ***conformis***, което значи съобразен.

[7] *Tabula rasa* означава, празен лист на латински и е епистемологична. На свой ред епистемологията (на старогръцки – „знание" и „слово") е разклонение на философията, занимаващо се с характера, произхода и обхвата на познанието. Терминът се употребява в англоезичната философия и буквално означава наука за познанието. Епистемологията изследва как опознаваме нещата, какви са границите на нашето познание и доколко можем да припишем достоверност на това наше познание. Вж.**Робърт Пол Улф**. За философията. Издателство на Нов български университет, С.: 2004.

[8] Терминът на латински се приравнява на английския "*blank slate*" - празен лист (или по-точно, "къс плочка"), който се отнася до писането на плоча с тебешир), но идва от Римската Tabula или восъчна табела , използвани за бележки, която е била изчиствана чрез загряване на восъка, за да бъде премахнат и да бъде той отново празен. Аристотел пише неговия трактат "Περί Ψυχῆς" (De Anima или На Душата, Book III, глава 4) на подобна плоча, което е може би първият учебник по психология в Западния канон. Въпреки това, представата за ума като празен лист остава до голяма степен незабелязана за повече от 1000 години.

влиянието им в периода на детството, когато се формира третото ниво на личността, а именно – социалните и правни норми.

Социологията на правото разполага със специфичен инструментариум на изследване, обхванат от теорията на емпиричното правно социологическо изследване. Обект на това изследване са механизмите, чрез които определени норми и образци на поведение оказват влияние върху поведението в правната сфера.

Процесът на правна социализация до голяма степен зависи както от правната система, така и от различните институции, които или благоприатстват този процес, или го затормозяват.

Когато процеса на правна социализация не е завършен, тогава говорим за девиантно поведение, като най-тежката му форма е престъплението. Всяко престъпно поведение е девиантно,но не всяко девиантно поведение е престъпно.

Обикновено въпросите на правната социализация се разглеждат от представителите на общата социология и на социалната психология като част от по-общия процес на социализацията, поради което теоретичните изследвания в тази насока не могат да решат практическите проблеми на законодателството в тази област. От друга страна, юридическият подход също стеснява изследователската рамка, тъй като се затваря в догматичното тълкуване на проблемите на престъпността и другите правонарушения сред малолетните и непълнолетните. По този начин много детайли,свързани със сложния и противоречив процес на адаптация на младите хора към социалните условия на живот, остават извън зрителното поле на юристите, и на социолозите. Скрито остава и изграждането у тях на такава ценностна система, която да бъде стабилен мотивообразуващ фактор на тяхното поведение в социалната и най-вече в правната сфера. За изследването на тези проблеми се изисква обединени усилия и на социолози, и на криминолози, и на юристи. Освен това поради факта, че

престъпността и другите форми на социална патология каквито са наркоманията, проституцията, педофилията, насилието над деца, малтретирането в семейството, дискриминацията, някои от формите на хомосексуализъм и т. н., отдавна вече излизат извън рамките на вътрешно-националното законодателно третиране, и тяхното овладяване и противодействието срещу тях изисква обединени и координирани усилия на международно равнище.

В правно-социологическата теория липсва единно разбиране и терминологична унификация на проблемите, свързани с правната социализация. Различните автори по различен начин подхождат към проблема.

Правната социализация се разглежда най-често в рамките на няколко основни концепции. Първата концепция намира концентриран израз в постановката на Р. Парк, че социализацията е механизмът, чрез който се формира личността. Извън човешкото обкръжение не е възможно да се развият биогенните и психогенните елементи, заложени в структурата на личността (човешката натура), и да се реализира механизмът на изграждане на социогенния елемент (интернализираните образци и норми на поведение). Сред тези образци и норми на поведение особено място заемат правните норми, които са съставна част от правната област на обществения живот.

Втората концепция е свързана със структурно-функционалния анализ, чиито корени следва да се търсят в разбирането на Дюркем, че нормите (в т. ч. и правните) са основа за интеграция в обществото. Липсата на такава интеграция е в основата на т. нар. аномия. Доразвита от Парсънз и Мертън, концепцията за правната интеграция (социализация) придобива твърде схематичен вид, поставяйки човешкото поведение в известната рамка *"конформно поведение - девиантно поведение"*.

Третата концепция е определена проекция на теориите на Колберг и на Пиаже за ранната социализация и свързаните с това механизми на забавяне или препятстване на процеса на моралното приспособяване[9].

Четвъртата концепция е криминологично ориентирана и разглежда правната социализация в неразривна връзка с причините и условията за появата на ранните криминогенни фактори[10].

Независимо от разнообразието в концепциите и възгледите, отнасящи се до правната социализация, следва да се отбележи, че проблемът става особено актуален на фона на динамичните процеси на глобално равнище, разрастването на социалната девиация и оттам - появилата се необходимост за нова теория на средно равнище, която да създаде адекватни парадигми за изследване на проблема.

ГЛАВА ВТОРА

Основни фактори на правната социализация

Както социализацията, така и правната социализация се осъществяват в резултат на въздействието на много фактори и чрез взаимодействието на много хора, организирани в различни групи с различно предназначение. Различните групови организации действат

---

[9] Вж. **Piaget, J.** Rozwój ocen moralnych dzecka. PWN, Warszawa, 1967; Подродбно за техните концепции вж: **Jakubowska, I.** An Authority of Law. Prace ISNS, Warszawa, 1999.

[10] Вж. **Cohen, A.,** Delinquent Boys. The Culture of the Gang. Glencoe, 1955; Вж. също Zagadnienia patologii społecznej. Warszawa, 1976. Интересен обобщен анализ на изследванията в тази насока от гледна точка на юридическата психология прави Е. Маджаров. **Маджаров, Е.** Юридическа психология. ВСУ "Черноризец Храбър", 1998. Й. Айдаров обръща внимание на механизмите на формиране на криминологично правосъзнание. **Айдаров, Й.,**Криминологическо правосъзнание. Варна, 1993; **Halliday S. Bronwen Morgan.** Current Legal Problem. Volume 66, Issue 1. Oxford University Press,1 January 2013, P. 1–32; **Hofmann,E. A.** Legal Consciousness and Dispute Resolution: Different Disputing Behavior at Two Similar Taxicab Companies . Lawand Social Inquiry 2003, 28, p.21-39.

различно върху подраствщите и заемат различно място в процеса на подготовка на децата за социален живот.

Основните фактори на социализация са **семейството, възпитателно-образователната среда, групата на връстниците, масмедиите.**

Семейството като фактор на социализация и като форма на съвместно съжителство съществува още от дълбока древност. Неговата поява, същност, функции и значение са били в центъра на вниманието на редица изследователи – социолози, философи, етнографи, психолози. Независимо от промените, които претърпява и в съвременните условия, семейството продължава да бъде една от основните социални групи.

Семейството се явява важен компонент в структурата на всяко общество и изпълнява множество социални функции. То е група, в която се осъществява първичната социализация и възпитание на децата. Като най-разпространени могат да се посочат следните типове семейства:

- патриархално – включва четири поколения;
- разширено(сложно) - включва три поколения;
- нуклеарно – включва две поколения (родители и деца) и което преобладава в съвременното общество.

Общата тенденция, която се наблюдава в повечето държави е в посока на намаляване броя на поколенията, които обхваща едно семейство, както и на броя на децата в него. Значението на семейството като социална институция е свързано с функциите, които то изпълнява. Основните от тях са:

- възпроизводствена – създаване на нови поколения, чрез които се осъществява биологичното възпроизводство на обществото

- възпитателно-социализираща – изразява се в предаване на опит, изграждане на ценности, знания и умения в новото поколение. Семейството не е в състояние да осигури пълноценно възпитание и социализация след първите години от живота на детето. Засилва се делът на обществените образователни и възпитателни институции.

Непълните семейства стават все по-разпространени. Практически около 48% от новородените деца в наши дни са с родители, не подписали граждански брак. По- късно това води до деформация в емоционалния свят на детето и променя ценностната му система.

Като втора социална система **училището** заема твърде важно място сред факторите, влияещи на девиантно то поведение. В училищната среда съществуват редица негативни предпоставки от различен характер. Недостатъчен опит от страна на преподавателите и ненамеса в общуването на подрастващите са предпоставка за поява на нерегламентирани взаимоотношения между учениците; създаване на неформални групи, воюващи помежду си; "етикирането" на някои ученици; повишаване влиянието на неформалния лидер с неадекватно социално поведение.

Важен инструмент в правната социализация и при възпитанието на подрастващите са медиите.В момента обаче съществуват твърде тревожни тенденции в работата на медиите в тази насока. Много характерни са: пренизената ценностна ориентация на медиите, ограниченост и примитивност, постоянно увеличаващи се сцени с преобладаващо насилие, порнография и отричане на правните ценности на обществото. Екшън героите с цялата си бруталност и липса на респект към закона стават в очите на подрастващите модел за поведение. Порнографията става неделима част от предаванията на някои телевизионни канали. Това води до промени в ценностната ориентация, както и до "емоционално изключване", където представеното се приема за нещо нормално, а не бива да се забравя, че процесът на социализация в пубертета е сложен и

многоаспектен. В този процес "личността овладява определен социален опит и формира социално значими черти под влияние на активното въздействие, което оказва социалното обкръжение".

Оказа се, че девиантното поведение в пубертетната възраст не е вродено качество, а е един събирателен процес от действието на редица социални фактори [11].

Конвенцията на ООН за правата на детето е един от най-широко ратифицираните договори за правата на човека в историята на ООН. Тя събира на едно място всички права, заложени в различни документи и огласява тези права по един цялостен начин. В Конвенцията по- ясно е очертана средата и необходимите средства, чрез които се дава възможност на всяко едно човешко същество да развие пълния си потенциал. Освен че поставя основополагащите принципи, върху които се прилагат всички права на детето, Конвенцията призовава за предоставянето на специфични ресурси и умения, необходими за подсигуряване на живота и развитието на децата в максимална степен. Документът също така изисква създаването на защитни механизми, които да предпазват децата от пренебрежение, експлоатация и тормоз.Чл. 12 от Конвенцията провъзгласява правото на всяко дете да формира свои собствени възгледи, правото да изразява тези възгледи свободно по всички въпроси, отнасящи се до него, като на тях следва да се отдава значение, съответстващо на възрастта и зрелостта на детето. Чл. 15 от ЗЗД съдържа специални разпоредби относно участие на детето в административно и съдебно производство.

Конституцията на Република България провъзгласява правото на живот на българските граждани, включително и на детето. ЗЗДет. предвижда, че всяко дете има право на закрила за нормалното му

[11] **Александров, Н., Петрова. Д.,** Нов лечебен подход към зависимостите – семейство и училище. - Медицина и фармация , 2004, № 7-8(35), с. 8 -30.

физическо, умствено, нравствено и социално развитие. Наредбата за условията и реда за предоставяне на полицейска закрила на детето предвижда, полицейската закрила да се осъществява и чрез предприемане на мерки съвместно със социалните работници в отделите за закрила на детето за отстраняване на причините и условията, представляващи опасност за физическото, душевното или моралното развитие на детето.

Контролът по спазване правата на детето от всички държавни**,** общински и частни училища, детски градини и ясли, обслужващи звена, лечебни заведения, дирекции "Социално подпомагане", доставчици на социални услуги за деца и на юридически лица с нестопанска цел, работещи в сферата на закрилата на детето, специализирани институции за деца, представлява съвкупност от дейности, посредством които се извършва проверка за спазването на правата на детето при осъществяване на дейността на институциите, подпомагането им за отстраняване на нарушения, ако се констатират такива и предотвратяване на бъдещи нарушения .

ГЛАВА ТРЕТА

Правно-социологически параметри и емпирични характеристики на правната социализация на подрастващите

Последната глава от дисертационния труд е посветена на анализ на данните от проведеното по темата емпирично правно-социологическо изследване. Анализът е фокусиран върху функционалната връзка между правна социализация и правнорелевантно поведение. Тази глава е симбиоза между теоретични постановки и емпирични данни от проведеното правно-социологическо проучване.

Понятието правна социализация е в достатъчна степен операционализирано в изработения основен въпросник за провеждане на изследването, в което са включени няколко групи респонденти.

За целите на ЕПСИ се прилагат определени количествени методи , чието определяне е подчинено на характера на темата. Освен основната фокус група – непълнолетни учащи, в извадката се включват и граждани-неюристи, които са техни родители. Контролната фокус-група – това са учители от съответните, попаднали в извадката училища. Специфична фокус-група в случая е семейството. Това е и една от оригиналните идеи в това изследване. На първата степен на извадката са непълнолетните – учащи, а на втората степен – техните родители (доколкото не е затруднен достъпът до тях).

Една от основните задачи на проведеното ЕПСИ бе да се изследват основните елементи на правосъзнанието на **респондентите и** включването в тяхната ценностна система на елемента "повлияно от множество фактори правомерно или девиационно поведение" **в процеса на семейна, училищна и извънучилищна правна социализация.** Предвид сложността на изследването и неговите специфични параметри се приложи не стандартна, а по-скоро модифицирана методика на извадката чрез използване на определени "типологични" признаци.

Основната **изследователска хипотеза** бе, че съществува пряка връзка (възможна за верификация по емпиричен път) между процеса на социализация и формирането на правосъзнание сред учениците.

Процесът на социализация обхваща влиянието на семейството, **училището,** групата на връстниците, приятелите, обществените или политическите организации, медиите и т.н. В училищната среда обаче се формират най-трайни и устойчиви модели на поведение, които имат влияние и върху дискриминационното поведение.

Възпитанието е само част от социализацията и обхваща процеса на целенасочено формиране на такива качества на личността, които са желани от гледна точка на интересите на групата или на цялото общество.

С оглед на целите и задачите на изследването тази постановка има особено значение.

Тъй като искаме да получим представителна информация, която да е валидна за цялата генерална съвкупност, при подбора следва да бъдат спазени двете условия, необходими за гарантиране на представителност. Първо, всяка единица да има равен шанс да попадне в извадката при нейното формиране. Второ – Подборът на единици за изследване (единица на изследване е училището) да е случаен, непреднамерен.Разполагаме с изчерпателен списък на училищата и се ориентираме към систематичен подбор (проста случайна извадка).

При **систематично-случаен подбор** в извадката попада всеки k-ти елемент на генералната съвкупност, като се започне със случайно избран елемент с номер между 1 и k. Подборната стъпкае определена в зависимост от обема на генералната съвкупност и обема на извадката. В нашия случай стъпката е 8. За стартово число (подборно начало) на случаен принцип е определено числото 7 и използвайки стъпката са определени попадащите в извадката 297 училища. Отново на случаен принцип са допълнени още три училища, за да се стигне до 300. Във всяко училище се анкетират директор и по един учител от двата пола, избрани на случаен принцип.

Общият обем на планираните и осъществени анкети и интервюта е 900.

При този обем на извадкатасе осигурява оценката на показателите = 20% с максимална стохастична грешка не по-голяма от ±2,55% при гаранция за сигурност в 95% от случаите. За показатели между $20 < p \leq 80$ съответната стохастична грешка ще бъде по-малка от изчислената.

Разработени бяха три въпросника - един за анкетно проучване и два за дълбочинни интервюта с родители , с учители и с представители на правозащитни организации.

Освен анкетния метод в настоящото изследване е използвано и т.нар. участващо наблюдение, изразяващо се в своеобразно „внедряване" в учителска и училищна среда чрез използване на различни поводи за събиране на тази специфична група за обучение или други форми на дейност.

Първата осова линия е насочена към изследване на основните елементи на правното съзнание на подрастващите. Изследвани са: информативният, психологическият и поведенският елемент на правното съзнание както на учителите, така и на учениците и на техните родители, за да се установи степента на влияние на различните фактори върху правната социализация на подрастващите.

Тревожно явление в съвременната действителност, подложено на емпиричен анализ в изследването е използването на „език на омраза". Това явление не е изолирано, то е отражение на цялостния доста деформиран либерален модел на управление и езгряждяну ня фялшеве цуннасти. Обезпокоителни са данните, сочещи, че подрастващите са най-често реципиенти на този език и негови проводници. Красноречиви са данните, показващи честотата на използване на езика на омразата в училище.

Втората осова линия е насочена към установяването на евпиричните характеристики на ефективността от новоприетия Закон за предучилищно и училищно образование (ЗПУО). Приемането на този закон следва да ускори процесите на административната реформа и децентрализацията на държавното управление чрез прехвърляне на правомощия и ресурси от централната власт към местното самоуправление.

Приемането на ЗПУО отразява настъпилите промени в общественото развитие и отговаря на очакванията и на участниците в системата, и на обществото за по-качествен и пълноценен образователен процес, чрез:

- осигуряване на подкрепа за личностното и индивидуално развитие на всяко дете и на всеки ученик;
- създаване на условия за мотивиране на учениците за учене през целия живот;
- задаване параметрите на гъвкава и адекватна система на предучилищното и училищното образование въз основа на новите очаквания и изисквания, която да позволява непрекъснато вътрешно развитие и усъвършенстване в отговор на обществените промени и потребности;
- създаване и регулиране на система, в която образователните институции получават необходимата им автономия да формулират и провеждат собствени политики, превръщащи ги в среда за формиране на демократично гражданство, както и и да се самоуправляват;
- гарантиране на достъпа до образование и намаляване на броя на необхванатите и отпаднали ученици;
- въвеждане на нова образователна структура;
- повишаване качеството на образованието;
- гарантиране на ефективно партньорство и дефиниране на отговорностите на всички участници в образователния процес;
- условия за активизиране и участие на бизнеса и на гражданското общество във формирането, реализирането, анализа и оценката на политиките на училището;
- въвеждане на система за управление на качеството и външно инспектиране на образователните институции;

- изградена система за квалификация и кариерно развитие на педагогическите специалисти ;
- ефективно управление на ресурсите;
- регулиране на основни правила за прилагане на принципа на субсидиарността;
- осигуряване на справедлив и гъвкав финансов модел;
- създаване на условия за прилагане на интегрирани политики с другите публични сектори за постигане целите на образованието

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В Заключението са направени обобщения, отнасящи се както до теоретичните анализи върху правната социализация и правно-възпитателната дейност, така също и до резултатите от проведеното емпирично правно-социологическо изследване. Очертани са основните тенденции в развитието на законодателството, посветено на закрила на детето и значението му за правната социализация на подрастващите, както и за формирането на правното съзнание и ограничаване на социалната девиация в тази насока.

Направени са предложения за усъвършенстване на законодателството в областта на закрила на детето de lege ferenda.

IV. Публикации във връзка с темата на дисертационния труд

1. **Кристина Чутуркова.** Правната социализация на подрастващите в контекста на европейските стандарти – (В:) Европейското бъдеще на България. Правни аспекти. Изд. комплекс на УНСС, С.: 2013, с. 308.
2. **Кристина Чутуркова.** Теоретични и емпирични характеристики

на правната социализация на подрастващите. – (В:) Научни трудове на Института за държавата и правото, Том VIII, С.: 2013, с. 15.

3. **Кристина Чутуркова.** Съвременни проблеми на правната социализация на подрастващите. – (В:) Новите предизвикателства пред сигурността, В.: Изд. комплекс на ВСУ „Черноризец Храбър”, В.: 2013.

4. **Кристина Чутуркова.** Модели и образци на поведение, оказващи влияние на правната социализация на подрастващите – (В:) Научни трудове на Института за държавата и правото при БАН, Том XII, С.: 2015, с. 122.

5. **Кристина Чутуркова.** Правната социализация и правното съзнание на подрастващите - (В:) Научни трудове на Института за държавата и правото, Том X, С.: 2015, с. 98.

6. **Кристина Чутуркова.** Институционална закрила на децата в контекста на Конвенция на ООН за правата на детето. (В:) ООН: исторически традиции и съвременно право. ИДП, ЮЗУ „Н.Рилски”-Благоевград, Б.: 2015, с. 575.